

УДК 81
ББК 81.2Т

**“ТАЪРИХИ БАЙҲАҚӢ” ВА
ЛАҲЧАҲОИ МУОСИРИ
ТОЧИКӢ** *Азимова Умедаҷон Абдумавлоновна, унвонҷӯи
кафедраи забони тоҷикии МДТ “ДДХ ба номи акад.
Б. Гафуров” (Хуҷанд, Тоҷикистон)*

**«ИСТОРИЯ БАЙХАКИ» И
СОВРЕМЕННЫЕ
ТАДЖИКСКИЕ ДИАЛЕКТЫ** *Азимова Умеда Абдумавлоновна, соискатель
кафедры таджикского языка ГОУ “ХГУ им.
акад.Б. Гафурова” (Худжанд, Таджикистан)*

**«HISTORY OF BAIHAKI»
AND MODERN TAJIK
DIALECTS** *Azimova Umeda Abdumavlonovna, applicant of the Tajik
language department of the SEI «KhSU named after
acad. B. Gafurov” (Khujand, Tajikistan)
E-MAIL: mavlon_1954@mail.ru*

Калидвожаҳо: забон-асоси ҳиндуаврупоӣ, даврони қадими забонҳои эронӣ, забони порсии дарӣ, вожа, таркибу ибора ва ифодаҳо, таърихномаҳо, шеваи шимолӣ, ҷанубӣ, ҷанубӣ-шарқӣ, лаҳча, осори хаттӣ, забони ягнобӣ, шакли ихтисоргардидаи калима, табдили овозҳо

Дар мақола робитаи забони яке аз таърихномаҳои арзишманди садаи XI- «Таърихи Байҳақӣ» бо лаҳчаҳои имрӯзаи тоҷикӣ баррасӣ шудааст. Муаллиф дар натиҷаи таҳлили ва қиёси маводи асари номбурдаи Абулфазли Байҳақӣ бо гуфтори тоҷикони минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон ва берун аз он боқимонии як гурӯҳ калимаву таркиб ва ибороти дар забони асри XI роҷро дар байни тоҷикони имрӯза нишон додааст. Аз таҳлили ин масъала муаллиф ба хулосае омадааст, ки гурӯҳе за унсурҳои лугавии дар «Таърихи Байҳақӣ» мавҷуда дар айни ҳол гоҳ ба ҳамон шакли қадим, гоҳ ба гунаи тағйирёфта дар забони мардуми тоҷик дар гардиш қарор доранд.

Ключевые слова: иранские языки, индоевропейская основа, древний период иранских языков, словосочетания и конструкции, исторические книги, диалекты, ягнобский язык, фонетические изменения

Рассматривается связь одного из исторических трудов XI века – «Истории Байхаки» Абулфазла Байхаки - с современными таджикскими диалектами. Отмечается, что язык произведения отличается простотой и плавностью, и многие слова, использованные автором, понятны каждому современному таджику. Эти слова, выражения и конструкции не только широко употребляются в современном таджикском литературном языке, но и их основная часть также используется в современных таджикских диалектах и наречиях. Охарактеризованы особенности употребления слов и выражений в «Истории Байхаки» и предпринята попытка проанализировать уровень их сохранности в речи жителей различных регионов Таджикистана. Сформулирован вывод, что часть лексических элементов, имеющих место в «Истории Байхаки», употребляется в таджикском языке и сегодня – иногда в той же древней форме, а иногда - в измененном виде.

Key words: Iranian languages, Indo-European basis, ancient period of Iranian languages, word-combinations and constructions, historical books, dialects, Yagnobian language, phonetic changes

The article dwells on the relationship of one of the historical books of the XI century – «The History of Baykhaki» by Abulfazl Bayhaqi with modern Tajik dialects. It is noted that the language of the work is distinguished by its simplicity and smoothness, and many words used by the author are understandable to every contemporary Tajik. These words, expressions and constructions today are widely used not only in modern Tajik literary language, but their main part as the necessary lexical elements is also used in modern Tajik dialects and adverbs.

On the basis of some examples, the characteristics of the use of words and expressions in the «History of Baykhaki» were described and an attempt was made to analyze their level of safety in the speech of the residents of various regions of Tajikistan. The author of the article comes to the conclusion that some of the lexical elements that exist in the «History of Bayhaqi» are still used today in the Tajik language, sometimes in the same ancient form and sometimes in a modified form.

Асрҳои X-XI-ро, бе ҳеч шубҳа, даврони рушди таърихнигории ба истилоҳ исломӣ тавсиф намудан мумкин аст. Муаллифони ин гуна таърихномаҳо аз ӯҳдаи дар миёни арабҳо ба вучуд овардани як навъ шуури таърихӣ бисёр моҳирона баромада тавонистанд. Дар ин даврони бошукӯҳ муаррихони номдори тоҷик, мисли Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ, Абӯалии Балғамӣ, Абӯнасири Утбӣ, Абӯалии Мискавайх, Абдулҳайи Гардезӣ ба туфайли таълифи осори арзишманди худ суннати писандидаи таърихнигории исломиро поягузори намуда, номи худро дар саҳифаҳои таърих ба таври ҷовидонӣ сабт гардониданд. Дар байни муаллифони осори таърихӣ зикршуда Абулфазли Байҳақӣ бо «Таърихи Масъудӣ» машҳур ба «Таърихи Байҳақӣ»-и ҳеш, ки дар асл дар сӣ чилд таълиф шуда, то мо ҳамагӣ шаш чилди ноқису парокандаи он омада расидааст, мақоми алоҳидае дорад.

Ҳадафи аслии Байҳақӣ аз таълифи ин асар даъвати мардум ба худшиносӣ ва омӯхтани таърихи гузашта аст. Муаллифи таърихнома дар як маврид ишора мекунад, ки хондани чунин осор касро аз бисёр ҳодисаву воқеаҳо воқиф мекунад. Худи Байҳақӣ дар як маврид менависад, ки «аз таърих бедорӣ афзояд».

Инъикоси ҳодисаву воқеаҳо дар «Таърихи Байҳақӣ» танҳо аз овардани далелу бурҳон иборат набуда, балки онро муаллиф ба таври ҷаззобу рангин бо истифода аз захираҳои беҳамтои луғавии забони модарии худ баён менамояд. Дар ин хусус таҳиягари матн, муаллифи муқаддима, ҳавошӣ ва феҳристи ин асари гаронмоя Сайфуллоҳи Муллоҷон дар қисми «Муҳтаво, манбаъҳо ва сабки таърихнигории Байҳақӣ» менависад, ки «бе ҳеч шакку шубҳа, метавон таъкид намуд, ки на танҳо форсибазонон, балки ҳар касе, ки аз забони форсӣ огоҳ аст, аз мутолиаи ин асар ҳаловат мебарад, зеро муаллифи он Ҳангоми баёни ҳодисаву воқеаи рӯзгор сабки адабии дилнишинеро пеша мекунад, ӯ на танҳо муаррихи беҳамто, балки ҳунарманди беназири баёни матлабхост, ки дар ҷараёни баёни ҳодисаву воқеаҳо таъбиру ҷумлаҳои масалгунае овардааст, ки аз нигоҳи забон басо шевою гуворо буда, банди муҳкамаи маънии ҳақимона доранд» (2, 35)*.

* Ҳамаи мисолҳо аз ҳамин нашр аст. Аз ин рӯ, бори аввал рақами китоб ва саҳифаи мисол зикр гардида, минбаъд танҳо саҳифааш ишора мешавад.

Дар ҳақиқат, забони асар басо содаву шево буда, калимаҳои истифоданамудаи муаллиф ба истиснои баъзе унсурҳои иқтибосии арабӣ ба ҳар тоҷики имрӯза фаҳмоӣ. Чунин вожаву таркибу ибора ва ифодаҳо ҳоло на танҳо дар забони адабии тоҷикӣ серистеъмол ҳастанд, балки як ҳиссаи муҳимми онҳо дар шеваю лаҳҷаҳои муосири тоҷикӣ ҳамчун унсурҳои зарури луғавӣ қор фармуда мешаванд.

Таҳлили ин гуна воҳидҳои луғавӣ қасро ба чунин ҳулоса меорад, ки калимаву ифодаҳои дар «Таърихи Байҳақӣ» истифодашуда аз нигоҳи доираи ба қор рафтанишон як хел нестанд: баъзеяшон дар лаҳҷаҳои алоҳидаи тоҷикӣ, қисми дигарашон дар ҳамаи онҳо дучор меоянд. Ин ҷо имкони таҳлили ҳамаи ин гуна воҳидҳои луғавӣ нест, бинобар ин, мо фақат дар мисоли чанд вожаву таркиб ё ифода хусусиятҳои истифодаи чунин унсурҳои луғавиро дар «Таърихи Байҳақӣ» ва ҳудуди боқимонии онҳоро дар байни мардуми минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон нишон додан мехоҳем.

Дар таърихномаи мазкур як қатор калимаву таркиб ё ифодаҳои ба назар мерасанд, ки онҳо имрӯз дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шимолӣ мавриди истифода қарор доранд. Масалан, дар асар хонанда бо вожаи *канду* дучор меояд, ки маънои «анбори ғалла»-ро дорад: Ва аскудори Ғазнин расид дар ин соат, пеш бурд, номаи кутволи Ғазнин буд Бӯалӣ, бихонд ва рӯй ба надимон оварду гуфт: «Кутвол навиштааст ва гуфта: «Бисту анд ҳазор қазиз ҳама дар *канду* анбор қарда шудааст, бояд фуруҳт ё нигоҳ бояд дошт?» (с. 645).

Бояд гуфт, ки *канду* аз ҷумлаи калимаҳои хеле қадим ҳисоб ёфта, ҳанӯз дар матнҳои забони порсии миёна ё паҳлавӣ дар шаклҳои *кандук* / *кундук* истифода шудааст. Муҳаққиқон дар хусуси решаи ин калима дар як ақида нестанд: баъзеҳо асли онро ба сомӣ, қисми дигар ба забони санскрит мансуб медонанд. Ба назар чунин мерасад, ки сарчашмаи санскритӣ доштани *канду* ба ҳақиқат наздик аст. Муҳим он аст, ки *канду* аз сомӣ ё санскрит аввал ба забонҳои эронӣ, аз ҷумла ба тоҷикӣ дохил гардида, баъдан ба воситаи он ба як қатор забонҳо, монанди юнонӣ, арманӣ, сурёнӣ ва м. инҳо иқтибос шудааст (12, ҷ. 4, 2265-2266).

Калимаи мазкур дар осори ниёгонамон ба ҷуз шаклҳои *канду* ва *кандук* инчунин бо гирифтани пасванди *-ла /-ула* ба гунаи *кандула* низ мавриди истифода қарор гирифтааст.

Имрӯз дар лаҳҷаҳои алоҳидаи ҷанубӣ калимаи *кандук* дучор меояд, ки ҳамчун истилоҳи рустанишиносӣ маънои «канаб, канабдона»-ро дорад. Як вожаи дигар *къндук* низ ба назар мерасад, ки дорои маънои «кандашуда; заминкан» аст (6, 316).

Жакидан низ аз ҷумлаи калимаҳои аст, ки аз замони Абулфазли Байҳақӣ то имрӯз дар забони мардуми минтақаҳои гуногуни тоҷикнишин бо дигаргунии ҷузъии шаклӣ ба қор меравад. Аз шарҳи муаллифони баъзе фарҳангномаҳои асри миёнагӣ маълум мешавад, ки ин вожа маънои «охиста сухан гуфтан...зери лаб аз рӯи хашму қаҳру ғазаб»-ро доштааст (10, ҷ.1, 669).

Дар «Таърихи Байҳақӣ» калимаи мазкур дар се шакл: *жакидан*, *чакидан* ва *ҷакидан* дучор меояд: Ва падариёнро нек аз он дард меомад ва *межакидан* ва охир бияфканданаш, ҷунонки биёрам пас аз ин (с. 107). Ва Хоча оғозид ҳам аз аввал ба интиқом машғул шудану *жакидан* ва аз сар берун меод ҳадиси хоҷагон... (с. 209). Бар ҳар вақте ва бештар дар шароб *межакид* (с. 303). Ва чоқарону бандагонро забон нигоҳ бояд дошт бо худовандон, ки муҳол аст рӯбоҳонро бо шерон *чакидан* (с. 231). Бӯсаҳли Завзанӣ бар хашми худ тоқат надошт, барҳост на тамом ва бар хештан *меҷакид* (с. 236).

Аз чумлаҳои боло аён аст, ки шакли *жакидан* маъноӣ «зери лаб аз қаҳр гур-гур кардан» ва варианти *чахидан* «ситаза кардан»-ро ифода намудааст.

Таҳлилу муқоисаи шаклҳои дар «Таърихи Байҳақӣ» мавҷуда ва гунаҳои дар лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ бақорраванда нишон медиҳанд, ки бар ивази вариантҳои қадими ин калима ҳоло шаклҳои нав бо тобишҳои нави маъноӣ ба истемол ворид шудаанд. Чунончи, имрӯз вожаи мавриди таҳлил дар лаҳҷаи Исфара ба гунаи *чаққидан* дар ифодаи маъноӣ «бисёр гап задан, серманаҳӣ кардан» маъмул гардидааст. Сокинони Исфара аз ин феъл калимаи *чаққоқ* сохтаанд, ки маъноӣ «сергап, пургӯ» ро дорад (5, 24). Дар шеваю лаҳҷаҳои ҷанубӣ, ҷанубӣ-шарқӣ, марказӣ гунаҳои *чақидан*, *чаққидан*, *ҷақидан*, *ҷағиян* дар ифодаи маъноҳои: 1) ав-ав кардан; 2) беҳудагӯӣ кардан, пургӯӣ кардан истифода мегардад (4, қ. 1, 84, 150-157; 6, 872).

Соҳибони лаҳҷаҳои ҷанубӣ воҳидҳои луғавии *ҷақиш* («ак-ак, аккос»), *ҷаққоқ* («сергап, лаққӣ, пургӯӣ»)-ро низ ба қор мебаранд, ки онҳо бо *жакидан* решаи умумӣ дошта (6, 872), бо гирифтани пасвандҳои *-ши*, *-ок ё -оқ* исму сифат сохтаанд.

Баъзеи ин гуна воҳидҳои луғавӣ аллакай дар замони муаллифи «Таърихи Байҳақӣ» дар шакли ихтисоргардида ба қор рафтаанд. Масалан, Абулфазли Байҳақӣ калимаи *з-остарро* истифода намудааст, ки он гунаи муҳаффафи ибораи *з-он сӯтар* будааст (3, қ. 8, 11047): Ва чун ин муътамад наздики Фазл расиду пайғом бидоду бар рӯкату ҷавоб воқиф гашт, гуфт: «Фармонбурдорам ба ҳар чӣ фармон асту он чӣ салоҳи ман дар он аст ва ту бинӣ ва мисол диҳӣ, ки Абдуллоҳӣ аз он з-остар нашавад» (с. 78). Амир, разияллоҳу анҳу, ҷавоб дод, ки: «Қасро аз ин солорон захра набошад, ки аз ин мисоли ту з-остар шавад» (с. 515).

Аз тарафи муаллифи «Таърихи Байҳақӣ» баробари шакли *з-остар* инчунин ду варианти дигар, яъне *з-осӯтар* ва *з-онсӯтар* ба қор рафтааст: Ориз марди камарсаҳт буд, гуфт: «Маълум аст, ки пешаи ман оризӣ аст, ман аз он з-осӯтар надонам шуд ва чунон гарон аст шуғли арз, ки аз он ба ҳеч қор набояд пардохт» (с. 562). Ва Бӯнасор бистаду з-онсӯтар шуд ва биистод (с. 411). Гуфтам: «Зиндагонии худованд дароз бод, маҷлисе дароз бирафту ҳар қасе он чӣ гуфт, бандаро шуғл дабирист ва аз он з-онсӯтар чизе нагӯяд» (с. 483).

Имрӯз дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шимолӣ, монанди Хучанд, Исфара, Қонибодом, Истаравшан ва монанди инҳо ифодаи *з-остар* ба гунаҳои *устар* ва *ӯстар* ба назар мерасад: Устар рав-е, гӯр қоғ-ат шават! Ҳар рӯз йақ байти нав йофта мебийот, ман-а фамад, ме-фамад, на фамад, ўстар равад. (Хучанд) Писарам, ҳамин як линга қоқам – а то ўстара бурда тид (Қонибодом).

Аз як қайди забоншинос С. Мирзозода маълум мешавад, ки *остар* ҳоло дар забони яғнобӣ низ дар шакли *vastar* истифода мешудааст (7, 89).

Муқоисаи забони «Таърихи Байҳақӣ» бо лаҳҷаҳои ҷанубии тоҷикӣ низ нишон медиҳад, ки мардуми ҷануби Тоҷикистон баъзеи онҳоро дар шакли андаке дигаршуда низ истифода менамудаанд. Чунончи, Абулфазли Байҳақӣ дар ҷанд ҳолат калимаи *хусурро* ба қор бурдааст: Ва амири Гузгонон-хусури султон Маҳмуд, Абулҳориси Фаригун ва амири одил Сабуктагин сӯйи Нишопур рафтанд салхи шавволи ин сол ва Бӯалии Симҷӯр сӯйи Гургон рафт (с. 256). Ва аз он чо ба хонаи вазир омад *хусураш*, вазир бо вай бисёр неқӯӣ қард ва бозгардонид (с. 693).

Аз як ишораи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» маълум мешавад, ки *хусур* маъноӣ «падари зан»-ро доштааст (11, қ. 1, 304). Ин унсури луғавӣ ҳоло аз забони мардуми ҷануби Тоҷикистон дар шаклҳои *хъсър/ хъсур* барои ифодаи ду маъно: 1. падарарӯс,

падаршӯӣ; 2. бародари завча (6, 778) бисёр шунда мешавад: Хъсър-м-а имруз хуна-да металбем; чонун хъсур-м-ай.

Дар лаҳҷаи ҳардури тоҷикони Ҷумҳурии Ёзбекистон калимаи мазкур дар шакли *хусур* танҳо дар ифодаи маънои «падаршӯӣ» мавриди истифода қарор дорад (14, 212).

Каш низ яке аз вожаҳои басо қадимӣ ба шумор рафта, дар гузашта дар ифодаи маънои «бағал, тихигоҳ, ҳар гӯша ва байғула (умуман) ва гӯша ва байғулаи рон (хусусан)» истифода шудааст. Гузашта аз ин, *каш* асли хиндуаврупой дошта, ба забони эронии қадим ва ба воситаи он ба забони порсии миёна ба гунаи *каш* ба ҳамон маъно роҳ ёфтааст ва ҳоло ба ҷуз лаҳҷаҳои тоҷикӣ боз дар чанд забону шеваҳои муосири эронӣ, мисли балучӣ, систонӣ ба маънои зикргардида дучор меояд (12, ҷ. 4, 2188-2189).

Ин воҳиди луғавӣ дар «Таърихи Байҳақӣ», аз рӯи ҳисоби мо, дар як маврид ба қор рафтааст: Ва хайлтош даррасида аз асб фуруд омад ва шамшер баркашиду дабус дар *каш* гирифтун асб бигзошт (с. 169).

Имрӯз дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ қор калимаи ба ҳам монанди *каш*: *каш-1* (асоси замони ҳозираи феъли *кашидан*), *каш-2* (бағал, оғӯш), *каш-3* (ҳолигии байни вассаҳо), *каш-4* (таоми аз кӯфтаи лӯбиё, нахӯд, гандум ва каллаву почта тайёршаванда) вучуд доранд (6, 328). Ҳадафи мо ин ҷо вожаи *каш-2* аст. Маълум мегардад, ки калимаи мазкур аз ҷумлаи унсурҳои луғавии хеле қадими тоҷикӣ ба шумор рафта, ханӯз ҳазор сол пеш дар байни мардуми тоҷик гардиш доштааст.

Як хусусияти ин асари Абулфазли Байҳақӣ он аст, ки муаллиф дар мавридҳои зиёд дар вазифаи пешоянди таркибии номии изофӣ ифодаҳои *ба думи / дар думи*-ро истифода намудааст: Охир, пиёдагони гузидатар аз онҳо мо пеш рафтанд бо сипару найза ва камону силоҳи тамом ба думи эшон (с. 494). Ва саворони осуда ба думи ҳазиматиён рафтанд ва бисёр пиёда аз ҳар дасте бигрифтанд (с. 495). Охир қарор доданд, ки ҳочибе бо саворе чанд хайлтош ва дигар асноф бирафтанд ва сипоҳсолор мутанакқир бе кӯсу алам ба думи эшон рафт ва намози дигар дастовез карданд ва чанге саҳт буд ва аз ҳар ду рӯй чанд тан куштаву маҷрӯх шуд (с. 601).

Чунин тарзи истифодаи ин пешояндҳо дар саҳифаҳои дигар низ дучор омадан мумкин аст (ниг. инч. с. 478, 484, 609, 660, 641, 686, 721).

Баъзан Байҳақӣ шакли ихтисоргардидаи пешоянди *ба думи*, яъне *думиро* низ ба қор бурдааст: Аз бими он, то талабе *думи* эшон наравад, он хабар афканда буданд (с. 539).

Таҳлилу қиёси истифодаи ин пешоянд шаходати он аст, ки дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ калимаи *дум / думи* дар қатори дигар вазифаҳои дар вазифаи пешояндӣ басо серистеъмол буда, яке аз воситаҳои асосии робитаи байни унсурҳои луғавӣ ба шумор меравад. Масалан, дар забони намояндагони лаҳҷаҳои ҷанубӣ калимаву таркибҳои *думи касеро гирифтанд* «аз пайи касе рафтанд», *думи чизеро гирифтанд* «аз пайи қоре шуданд», *дум гирифтанд* «дунболагирӣ қардан; таъқиб намудан», *думи ба дум, дъмби ба дъмб* «паси ҳам, пайи ҳам», *думи* «дунболи» аз ҷумлаи унсурҳои ғаёл ба шумор мераванд (6, 249-250).

Баъзе калимаҳои дар «Таърихи Байҳақӣ» истифодагардида имрӯз қариб дар ҳама шеваҳои лаҳҷаҳои тоҷикӣ дучор омада, мақоми калимаи умумистеъмолиро гирифтааст. Вожаи *ҳоле* ё *ҳолӣ* аз қабилҳои ҳамин гуна калимаҳо ҳисоб меёбад. Соҳиби «Бурҳони қотей» овардааст, ки *ҳоле* ё *ҳолӣ* маънои «ҳамин замон, ин дам»-ро дошта (8, ҷ. 1, 363), классикони форсу тоҷик, аз ҷумла Абулфазли Байҳақӣ онро баробари гунаи *ҳоло*, шакли аслии *ҳоле* ё *ҳолӣ* аст, қор фармудааст: Ин тоифа агарчи *ҳоле*

пайғомҳо бар ин ҷумла доданд ва ризоталабӣ мекунанд, аммо ба ҳеч ҳол аз эшон ростӣ наёяд ва нахвати подшоҳӣ, ки дар сари эшон шудааст, зуд берун нашавад, валекин *ҳоле* таскин хоҳад буд ва эшон нахоҳанд орамид (с. 618). Ва Ҳокими Мутававай низ пайғоми вазир бигуфт, эшон хидмат карданд ва ўро некӯӣ гуфтанд ва *ҳоле* таскин пайдо омад (с. 619)...вазирро бисёр некӯӣ гуфт ва қавидил гардониду фармуд, ки ба кифояти ту *ҳоле* ин кор таскин ёфт (с. 621). Гуфтам: «*Ҳоле* амир Маҳмуд аз даст бишуд ва тарсам, ки ин кор ба шамшер уфтад» (с. 709).

Калимаи мазкур имрӯз агар дар лаҳҷаҳои шимолӣ танҳо ба гунаи *ҳолӣ* фақат ба як маъно истифода гардад (1, 125; 5, 36; 9, 123), пас дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ тоҷикӣ дар шаклҳои *ҳоле* / *ҳолӣ* / *һолӣ* / *олӣ* / *оло* дар ифодаи ду маъно: 1. ҳоло, ҳозир; 2. баъдтар, дертар дар истифода қарор дорад. Ба маънои «ҳозир, ҳозирина» ин калима дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ дар шакли *ҳолина* низ истифода мегардад (6, 805): Писар-амо қавул накард, додар, тес хондам-ба меравам-у ҳолӣ мам-ба зан даркор не мегӯд. Ў ҳолӣ бут, гирифта рафтаги-ш. Ҳолӣ ҳолат мебиёӣ, йакта метийат қалам. Чанд-ба рафтаги? Ҳолӣ-йам йош будагист? (9, 183). То нами ҳозирина-ра ҷъф мекардем. Ҳолина ҷундорақ мьлоякай.

Чиҳоз низ аз қабилӣ чунин воҳидҳои луғавӣ аст, ки он дар «Таърихи Байҳақӣ» дар шаклҳои *чаҳиз*, *чиҳоз* ва *ҷез* истифода шудааст: Ва аз Бӯмансури Муставафӣ шунудам, гуфт: «Чандин рӯз бо чандин шогирд машғул будам, то *чиҳоз*ро нусхат карданд, даҳ бор ҳазор ҳазор дирам буд» (с. 557). Ва бо духтари Боқалиҷор чандон чиз оварда буданд аз *чаҳизи* муайян, ки онро ҳадду андоза набуд ва тафсили он душвор тавон дод (с. 437). Мегуфт, ки духтар тахте дошт, гуфтӣ, бӯстоне буд, дар ҷумлаи *чаҳизи* ин духтар оварда буданд...(с. 437)...ин як сифати *чаҳиз* буд ва дигар чизҳо бар ин қиёс мебояд кард (с. 437). Амир фармуд, то вайро ба чомаҳона бурданд ва хилъати гаронмоя ... бипӯшониданд: қабои ҳоси дебои румӣ ва камари зар понсад мисқол ва дигар *ҷез*ҳо фароҳури ин...(с.70).

Чунонки дида мешавад, аз байни чунин шаклҳо бештар гунаи *чаҳиз* истифода шуда, вариантҳои дигар кам ба кор рафтаанд. Аз ин ҷо чунин хулоса кардан мумкин аст, ки гунаи *чаҳиз* дар рӯзгори Байҳақӣ серистифода будааст.

Ин калима агар ҳоло дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шимолӣ танҳо ба гунаи *ҷез* истифода гардад, пас дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар шаклҳои *чиҳез*, *ҷъҳез*, *ҷез* ба ҳамон маънои «чиҳоз, бисот; маҳр (аз наварӯс)» ба кор меравад: Ҷез бькаше, шаҳмардо умед (6, 884).

Ифодаи *як замон* низ ба маънои «як лаҳза, муддате» аз қабилӣ унсурҳои луғавӣ аст, ки аз замони Абулфазли Байҳақӣ сар карда, то ҳол дар забони мардуми тоҷик гоҳ ба ҳамон шакли қадим ва гоҳ ба гунаи тағйирёфта истифода мешавад: Чун ғуломон диданд, *як замон* ҳадис карданд бо муқаддамони худ ва муқаддамон омаданд...(с. 394). Ва *як замон* дастовезе бикард, пас пушт доду ба ҳазимат баргашт, то мудаббирон харистар дароянду пиндоранд, ки ман ба ҳазимат бирафтам... (с. 466).

Истифодаи ин ифода агар дар лаҳҷаҳои шимолӣ фақат дар шакли *йа* зум ба маънои «каме, андаке, як лаҳза» дучор ояд, пас дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба гунаҳои *йа замон*, *йа зъм* ба ҳамон маънои зикргардида ба назар мерасад: Болойи зан-аш-ба ат татар-ам бо йаг зан доштас (1, 175-176). Сарэшон дар кэсос! Мон, йак зум хоб равани (9, 134) Будас, на-будас, йак кампир будас (9, 25). Йак духтар омада гуф (9, 25). Йаг замон бьрай, кайк-а мебини-ш. Ай зъме бача-м рафтай, йа руз дами хъш назадам (6, 267, 280).

Қисме аз чунин калимаҳо ғайр аз он ки дар лаҳҷаҳо ва забони гуфтугӯии тоҷикӣ серистеъмол ҳастанд, боз дар чанд забони дигари ҷаҳон низ аз ҷумлаи вожаҳои маъмул ба шумор мераванд. *Дина* аз қабилӣ ҳамин гуна калимаҳо мебошад, ки Абулфазли Байҳақӣ дар чанд ҷо онро ба кор бурдааст: Ҷозӣ гуфт: «Ҷ одат дорад се-ҷаҳор шабонарӯз шароб хӯрдан, хосса бар шодӣ ва навоҳти дина» (с. 281). Дигар рӯз амир бор дод ва қавм бозгашт, амир Хочаро гуфт: «Дар он ҳадиси дина чӣ дидааст?» (с. 311). Яҳё бар пой хосту замин бўса дод ва бинишасту гуфт: «Зиндагонии худованд дароз бод, тафсили сухани дина баъзе имрӯз тавонам намуд ва бештар фардо намуда шавад ба шарҳтар» (с. 458).

Бархе муҳаққиқон аз тарҷумаи «Таърихи Табарӣ» мисол оварда таъкид намудаанд, ки дар асри X *дина* ба гунаи *дигина* истифода гардидааст. Бояд гуфт, ки *дина* аз ҷумлаи қадимтарин унсурҳои луғавии забонҳои ҳиндуаврупой буда, бо калимаи *день*-и русӣ решаи умумӣ дорад. Ханӯз дар забони санскрит низ *дина* дар шакли *dīnam* ба кор рафта, дар аксари забонҳои ҳиндуаврупой, амсоли литвонӣ (*diena*), латишӣ (*diena*), ирландӣ (*denus*), чехӣ (*den*), булғорӣ (*денят*), сербию хорватӣ (*дан*) бо хусусиятҳои алоҳидааш истифода шудааст (13, 34).

Вожаи мазкурро тоҷикон ҳоло ҳам дар шакли алоҳидаи *дина* «дирӯз, рӯзи гузашта», ҳам дар шакли сохтаи *динаги*, *динагина* / *динангина* / *динайна* ба кор мебаранд: Дина чан қоп пила ройи кайе? Дина вегайи' вархърдъм бъргат қати. Кампири динаги' гуфт, ки дъхтар-ъш бача кард. Динагина кадум райуне-да кор мекааст. И чирғоти динайна ай (6, с. 236).

Рада низ аз қабилӣ чунин вожаҳои сайёр ба шумор меравад ва сарчашмааш ба забон-асоси ҳиндуаврупой расида, баъдтар ба эронии бостон ва сонӣ ба форсии миёна роҳ ёфта, ба воситаи он ба забони порсии дариӣ тоҷикӣ ворид гардидааст: Ва дар он саройи бузург чандин *рада* биистоданд, пас амир бор доду рӯза бигушоданд... (с. 555).

Аз таҳлили гузаштаи дури ин калима бармеояд, ки *рада* бо *rand*, *randidan*-и порсии миёна ба маънои «пай, из» робита надошта (15, т. 3, 536), балки идомаи *ratak*-и порсии миёна ё паҳлавӣ аст (12, ҷ. 3, 1438-1439).

Ин вожа агар имрӯз дар лаҳҷаҳои чанубӣ дар шакли *рад* «қатор, пайи ҳам; рада» ва ҳамчун пешоянди номии изофӣ дар шакли *ради* «монанди, дар қатори, баробари, мисли» истифода гардад (6, с. 570), пас дар лаҳҷаҳои шимолӣ танҳо дар шакли *рача* дучор шуда, маънои «хатти рости ниҳоли пахта» ва м. инҳоро ифода менамояд: Лозим, ки ради севи шьмо-ра-м пебол кьнем. Зоҳсар-ам ради ҳаму гьндъшк-ай. Авал йаг рача пахта-йа чинда шавид, сонӣ дига-ш-а миғирид.

Пайнавишт:

1. Абдуллозода Р. Ибораҳои халқӣ. – Душанбе: Дониш, 1974. -204 с.
2. Байҳақӣ, Хоҷа Абулфазл Муҳаммад ибни Хусайн. Таърихи Байҳақӣ. Таҳиягари матн, муаллифи муқаддима, ҳавошӣ ва феҳристҳо Сайфуллоҳи Муллоҷон. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 774 с.
3. Деҳхудо А. Луғатнома. Ҷилди 8. Техрон, 1373.- 12378 с.
4. Қосимӣ М. Фарҳанги масодири забонҳо ва ғӯишҳои забонҳои эронии Тоҷикистон. - Душанбе, 1376: Ҷилди 1. -270 с; ҷилди 2. -614 с..
5. Мақсудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара. -Душанбе: Ирфон, 1997. -206 с.

6. Маҳмудов М., Қўраев Ғ, Бердиев Б. Фарҳанги ғўишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ / Маҳмудов М., Қўраев Ғ., Бердиев Б. Душанбе, 2012. – 946 с.
7. Мирзозода С. Фарҳанги забони яғнобӣ. Душанбе, 1995.- 96 с.
8. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷилди 1. Таҳияи матн, бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров. –Душанбе: Адиб, 1993.- 416 с.
9. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии. Выпуск 3. –М.: Изд-во АН СССР, 1956. -190 с.
10. Рашидӣ А. Фарҳанги Рашидӣ.- Техрон, 1364. - Ҷилди 1, 821 с; ҷилди 2, 801 с.
11. Ромпурӣ М. Ғ. Ғиёс-ул-лугот. Ҷилди 1. Таҳияи матн, бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А.Нуров. –Душанбе: Адиб. 1987.- 480 с.
12. Ҳасандӯст М. Фарҳанги реџаишнохтии забони форсӣ. Ҷилдҳои 3-4.–Техрон: Фарҳангистони забону адаби форсӣ.1393.Ҷилди 3, 2080 с, ҷилди 4, 2985 с.
13. Ҳасанов А. Лаҳҷаишносии таърихӣ. –Хучанд: Меъроҷ, 2014.- 175 с.
14. Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ / Эшнӣёзов М. - Душанбе, 1977.- 252 с.
15. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Том 3. -М: Прогресс, 1987.- 830 с.

Reference Literature:

1. Abdulozoda R. Folk Expressions. - Dushanbe: Knowledge, 1974. – 204 pp.
2. Baihaki, Khodja Abulfazl Mukhammad ibni Khusayn. The History of Baihaki. Preparation of the text, preface, commentaries and appendices by Sayfullokh Mullojohn. - Dushanbe: Bukhara, 2014. – 774 pp.
3. Dehhudo A. Dictionary. V.8. - Tehran, 1373 hijra.- 12378 pp.
4. Kosimi M. The Dictionary of Infinitives of Iranian Languages and Vernaculars of Tajikistan. VV. 1-2. - Dushanbe, 1976. - 614 pp.
5. Maksudov T. Lexis and Phraseology of the Vernaculars of Isfara Tajiks. - Dushanbe: Cognition: 1997. - 206 pp.
6. Makhmudov M., Djurayev H., Berdiyev B. The Dictionary of Tajik Language Vernaculars // M. Makhmudov., H. Djurayev, B. Berdiyev. Dushanbe 2012. – 946 pp.
7. Mirzozoda S. The Dictionary of the Yagnobian Language. - Dushanbe, 2012. - 96 pp.
8. Mukhammad Khusayni, Burkhon. "Burkhon Kote" V.1. Preparation of the text, preface, appendices, commentaries by A. Aurov. - Dushanbe: Man-of -Letters, 193. – 416 pp.
9. Rastorguyeva V. S. Essays on Tajik Dialectology. Issue . - M.: Publishing-house of the USSR Academy of Sciences, 1956. – 190 pp.
10. Rashidi A. Rashidi's Vocabulary. VV.1:821 pp; -2: 801pp. - Tehran, 1364 hijra
11. Rompuri M. H. Ghiyos' Dictionary. V.1. Preparation of the text, preface, appendices and commentaries by A. Nurov. Dushanbe: Man-of-Letters, 1987. – 480 pp.
12. Hasandust M. Etymological Dictionary of the Persian Language. -VV.3: 2080 pp; -4:2985 pp. - Tehran: Academy of Persian Language and Literature. - Tehran, 1393 hijra. -V.3.-2080 pp; V.4. – 2985 pp.
13. Hasanov A. Historical Dialectology. - Khujand: Ascension, 2014. – 175 pp.
14. Eshniyozov M. Harduzi Vernacular // M. Eshniyozov. Dushanbe, 1977. -252 pp.
15. Fasmer M. Etymological Dictionary of the Tajik Language. V.3. - M.: Progress, 1987. -830 pp.